

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ויצא, תשס"ח
מספר 730

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

על החלומות בספר בראשית

מאז ימי המקרא ומאז הסוגיה במסכת ברכות דף נ"ה ואילך, זכו החלומות שבמקרא למיונים הרבה, מהם דתיים, מהם פסיכולוגיים, מהם ספרותיים ודומיהם, ולא כאן המקום לדון בכולם. מול הגישה הרואה בחלום ביטוי לדרישות הטרונסצנדנטי מן האדם, יש גישה הרואה בחלום פרויקציה של מאוויים אי-רציונליים, שהאדם אינו מעז להודות בהם אפילו לעצמו, בחינת 'ליבא לפומא לא גליא'. מה שברור הוא שאף בעניין זה אין חדש תחת השמש, והדברים כבר היו מוכרים לקדמונים.

בנו יעקב¹ טען לשני סוגים של חלומות בתנ"ך: האחד הוא חלום שבו הקב"ה מדבר אל האדם, והאחר הוא חלום שבו הקב"ה מגלה את רצונו באמצעות תמונות החלום ולא בדיבור. מכל מקום, התפיסה העיקרית אצל בנו יעקב ואצל רבים מפרשניו המסורתיים היא שהחלום משמש מסר מהקב"ה לאדם. גישה זו זוכה לביטוי מפורש בפסוק: "ויאמר יוסף אל פרעה, חלום פרעה אחד הוא, את אשר הא-להים עשה הגיד לפרעה" (מא:כה). לאחר כמה פסוקים חוזר יוסף על דבריו אלה ואומר: "הוא הדבר אשר דברתי אל פרעה, אשר הא-להים עשה הראה את פרעה" (מא:כח). וברוח זו מדבר גם איוב: "בחלום חזיון לילה בנפל תרדמה על אנשים, בתנומות עלי משכב, אז יגלה און אנשים ובמסרם יחתם" (לג:טו-טז).

עם זה מצאנו במקרא מגמות שונות לחלוטין לחלומות, ופלא בעיניי שבנו יעקב לא הבחין בהן: יש חלומות שדווקא הזיוף שולט בהם, או אין בהם ממש כלל. כך שמענו כי "חלם החלום ההוא יומת" (דב' יג:ו), וכך שמענו שאחי יוסף, אבות האומה שקשה לזלזל בהבנתם ובסמכותם, לא האמינו בחלומות יוסף ואמרו "ונראה מה יהיו חלמתיו" (בר' לז:כ). כך שמענו גם מפי שלמה המלך: "כי ברב חלמות והבלים ודברים הרבה" (קהלת ה:ו), וכך פסק הנביא זכריה בהחלטיות באמרו: "וחלמות השוא ידברו" (י:ב). נראה שאף חז"ל לא גילו התלהבות יתרה מן החלומות: "אמר ר' יוחנן משום רבי שמעון בר יוחי... כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים" (ברכות נה ע"א), וכתב בעל "לבוש האורה" (פר' וישב):

דבר ידוע הוא וכולי עלמא ידעי זה שרב החלומות הם דברים בטלים וכו', שאפילו החלומות האמיתיים הבאים מצד הנבואה והשכל, יש בהם קצת דברים בטלים.

גם את הגישה הרואה בחלום פרויקציה של מאוויי האדם מצאנו כבר אצל חז"ל (ברכות נה ע"ב):
אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: אין מראים לו לאדם אלא מהרהורי ליבו... אמר רבא: תדע דלא מחוו ליה לאינש לא דקלא דדהבא ולא פילא דעייל בקופא דמחטא (תדע שאין מראים לו לאדם [בחלום] לא דקל מזהב ולא פיל הנכנס בקוף המחט).

ואומר רש"י: (דהיינו) "דבר שלא הורגל לראות ולא הרהר בו מעולם" (שם). מדברים אחרונים אלה בשם חז"ל אנו מבינים שהם הקדימו באלפי שנים את זיגמונד פרויד ותלמידיו ואת אריך פרום ובני זמנו, שכולם ראו בחלום פרויקציה של מאוויים אי-רציונליים של האישיות. וכתב אריך פרום:²

בשנתנו מתעוררים לחיים דחפים אשר איננו רוצים או איננו מעיזים לדעת בהקיץ אודות קיומם. שנאה, שאפתנות, חשדנות וקנאה אי רציונליים... המורחקים מתודעתנו מוצאים ביטוי בחלומותינו.

ועל חלומות יוסף כותב פרום:³

¹ אחד מפרשני המקרא הגאונים שפירושיו נכתבו בגרמנית במחצית הראשונה של המאה ה-20 וטרם זכו לתרגום עברי.

² אריך פרום, השפה שנשכחה, הוצ' א' רובינשטיין ירושלים (בלי תאריך), עמ' 48-49.

³ שם, עמ' 39.

האחים תופסים מייד כי החלום מביע את דמיונו של יוסף, שיום אחד יהיה מעמדו רם משל אביו ואחיו, ושהם יעמדו לפניו בדחילו ורחימו. אין ספק שהחלום מביע את שאפתנותו של יוסף, שבלעדיה יתכן ולא היה מגיע לאותו מעמד רם שאליו אכן הגיע.

חלום יעקב בראש פרשת "ויצא" הוא עירוב מעניין בין חלום שהוא פרויקציה ויזואלית של מאוויי האדם ובין חלום שהוא מסר מילולי לרצון של מעלה. תמונת הסולם היא ביטוי למאוויי יעקב אבינו, והבטחת ה' היא דיבור ישיר אליו: **"ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה. ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש"** (בר' כח:י-יא). אם נבקש לדעת מה היו מאווייו של יעקב אבינו, שהיה **איש תם ויושב אהלים** מצד אחד, ומצד אחר היה נרדף על-ידי אחיו שביקש להרגו, עד שנאלץ לעזוב את ביתו ולנדוד למרחקים, נמצא שבראש מאווייו הוא מבקש את קרבת אלוקים, מין קשר בין שמים לארץ, ואינו מסתפק בהבטחה שישוּב בשלום לביתו וימצא שם את פרנסתו ואת שלוותו וביטחוננו. אם כן, אל יפלא שהוא רואה בתחילת חלומו **"סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי א-להים עלים וירדים בו"** (כח:יב). שלא כעשו המעוניין בחומר בהיותו איש אדמה ואיש שדה, יעקב מעוניין לזכות תחילה בקשר רוחני בין שמים לארץ. הסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה והמלאכים העולים והיורדים מסמלים את הקשר הזה בין עולם של מעלה לעולם של מטה, שיעקב אבינו מתאוה אליו. עד כאן החלק הוויזואלי של החלום.

והנה, ממש מתוך חלום זה שבו ה' עומד למעלה מן הסולם, הוא פונה ליעקב ומבטיח לו את הארץ, את ריבוי זרעו, את שמירתו ואת שיבתו אל אדמתו. הקורא בעיון את ההבטחה הזאת מגלה שכל עיקרה דן בהבטחה חומרית. בהבטחה זו מוזכרות ארבע פעמים האדמה והארץ, ואילו על השמים אין שומעים מילה. על קשר רוחני לה', שלפי החלק הראשון של החלום יעקב אבינו מתאוה לו כל כך, לא נאמר כאן דבר. העדר זה מסביר את הכתוב לאחר מכן – **ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה, שבו מונעים מן האדם את מאווייו הרוחניים**. מן ההעדר מתברר עוד מדוע יעקב אבינו תולה את נדרו בתנאי.

לכאורה קשה להבין כיצד יעקב אבינו יכול להתנות תנאי לקב"ה. אלא שאם ניקח בחשבון שהוא רוצה בכל מאורו גם את מה שה' אינו כולל בהבטחה, אולי נוכל להבין שאין כאן תנאי חומרי שיש בו טובת הנאה לעצמו, אלא בקשה לקרבת אלוקים, שבלעדיה קשה לתאר את קיום המצוות: **"וידר יעקב נדר לאמר אם יהיה א-להים עמדי ושמרני בדרך הזה אשר אנכי הולך ונתן לי לחם לאכל ובגד ללפש. ושכתי בשלום אל בית אבי והיה ה' לי לא-להים"** (כח:כ-כא). יעקב אבינו מערב בנדרו שני אלמנטים: מצד אחד את היסודות החומריות הנחוצים, ומצד אחר הוא מדגיש ביותר את היסוד הרוחני. רצונו ללכת **"בדרך הזה אשר אנכי הולך"** מדגיש את הדרך המיוחדת שבה מקשרים הסולם והמלאכים בין עליונים לתחתונים. הדגש הוא על המילים **"בדרך הזה"** ועל המילה **"אנכי"**, ונראה כמעט שיעקב אבינו רוצה בתורה עם דרך ארץ, ובכל אופן הוא רוצה ביהדות שלמה של חומר ורוח. את השאיפה הכפולה הזאת מעביר יעקב אבינו אף לבנו יוסף, שכמוהו אף הוא מורחק מביתו, ואף הוא זוכה להצלחה בתחום החומר ועם זה הוא מצליח לשמור גם על עולמו הרוחני הנעלה.

"ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו, וישנאו אתו ולא יכלו דברו לשלם" (לז:ד), משמע שיוסף שנוא על האחים עוד בטרם חלם את חלומותיו, והוא אף מושפל על ידם כבר מן ההתחלה. לכן ראוי לנסות ולהבין מה יכולים להיות המאוויים של נער במצבו.

אין ספק שהוא מתאוה שיגדל ויעלה עליהם, ובמקום שהוא הצעיר יהיה תלוי בהם, הם יהיו תלויים בו. עוד יש להניח שיוסף מחליט כבר אז שאחר הצלחתו ינהג בהם בעין טובה, בחסד וברחמים. אם כן, אין להתפלא שהוא חולם כי **"והנה אנחנו מאלמים אלמים בתוך השדה (שוויון שורר בינינו) והנה קמה אלמתי וגם נצבה (ואני משתחרר מרפיוני ויש לי תקומה ויציבות שלא כמצבי היום) והנה תסבינה אלמתיכם ותשתחווין לאלמתי"** (לז:ז). נראה שיוסף קיווה שאחיו יאמינו בחלומו וישלימו עמו. ואולם הם בשלהם – **"ויוספו עוד שנא אתו על חלמתיו ועל דבריו"** (ח), ומשמע מן המילה **דבריו** שהוא הוסיף להם דברי הסבר כדי לשכנעם שהחלום הוא ריאלי, ואכן יש לו סיכוי להגיע למעמד העולה על שלהם. אף שהאחים לא קיבלו את **דבריו**, עדיין מאמין יוסף בכוחו לשכנע את אחיו, ועל-כן הוא חולם חלום נוסף, שהפעם הוא קיצוני ממנו: **"ויאמר הנה חלמתי חלום עוד והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחווים לי"** (ט). כאן הסמלים הם קוסמיים, בעלי משמעות אוניברסלית, וכאן הוסיף אף את אביו ואת אמו מעין קל וחומר שאם הם משתחווים ליוסף, האחים לא כל שכן. לכך מזה, הפעם לא **לאלומתו** הם משתחווים אלא **לו ישירות**. אם כן, מצאנו שיש הקבלה דינמית בין שני החלומות, והחלום השני קיצוני מן הראשון, והוא מוסיף עצמה כנראה כדי לשכנעם. אין כאן ספק שיוסף מתאוה להתגשמות החלום ואף משתדל לפעול להגשמתו (כך יש להבין את הבקשה המופנית לשר המשקים להזכיר את יוסף לפני פרעה). מפאת קוצר היריעה נדלג על דיון מפורט בחלומות שר המשקים ושר האופים, ונעבור לדיון בחלומות פרעה. הכול כאן פנטסטי. פרות – לידתן ברפת ואינן עולות מתוך היאור, ואולי הכוונה אינה אלא שהן הרוו צימאונן, ועתה הן באות מן היאור. גם אם כך, מכל מקום אין פרות אוכלות זו את זו, וודאי שאין במציאות הממשית שיבולים שהן קניבליים. ויש בחלום פרעה רמז, דק אמנם, אבל ברור למדי לזמן.

בתחילת החלום עולות פרות בריאות בשר, ובהמשכו עולות הפרות דקות הבשר. יש חלום ראשון, ואחריו חלום שני, ואף בו צומחות שיבולים מלאות ושיבולים שדופות ודקות זו אחר זו בזמן. מכאן ברור איך הגיע יוסף בעזרת החונן לאדם דעת להבנת הרמז, שלפיו מה שמתרחש ברצף של הזמן בהווה רומז על התרחשות נמשכת ברצף של זמן בעתיד.

השאלה היא: מהם מאוויי פרעה בחלום? מה היו ציפיותיו מן הפתרון, ומה המקום שבו נפגשים מאוויי יוסף במאוויי פרעה? הכתוב אומר: **"ויספר פרעה להם את חלמו ואין פותר אתם לפרעה"** (מא:ח). ורש"י מדייק: **"פותרין היו אותם אבל לא לפרעה"** (שם), ומשמע שפרעה לא היה מרוצה מן הפתרון. ויש לשאול מה היה חסר לו בפתרונם והיה מצוי בפתרונם של יוסף.

ברור ששניהם מעוניינים בשלטון מלא ככל האפשר כדי לקדם את מטרותיהם. פרעה, השליט הגדול, אינו שולט על האדמות הרבות שבידי העם, ובלי זה אין שלטונו שלם. נראה שבניגוד לפתרונות של חרטומי מצרים, בפתרון-הצעתו של יוסף הוא מצא רמז לאפשרות להשתלט על האדמות הללו. והנה גם יוסף מעוניין בשלטון כדי לאפשר לאחיו להתפתח בנבדל מן המצרים ולהיהפך משבט לעם בעל תרבות רוחנית עצמאית. כדי לא להיות לצינינים אצל המצרים מציג יוסף את סיפור ההשתלטות כהצלה. אין הוא ממחר לחלק את המזון לכול, אלא הוא נותן להם להתנסות ברעב, ואז הוא מוכר להם את מזונם, עד שהוא משתלט על כספם, על בקרם, על אדמותיהם, ובסוף אף על חירותם, ומוסר את כל השליטה לידי פרעה. כל התהליך הארוך הזה מרומז בבירור בהצעתו של יוסף לאחר פתרון החלום, והוא ברור עוד יותר בתוצאות.

על פי הכתוב, הכול נעשה לכאורה לטובת העם המצרי מצד אחד (אפילו לזריעה חדשה דואג יוסף). מצד אחר מודגש שהכול מועבר לידי פרעה. יוסף לא קיבל דבר מלבד חבל ארץ קטן ונבדל בארץ גושן. כך ממלא יוסף אחרי מאוויי פרעה כדי להשיג בעזרתו את מאווייו שלו עבור בני משפחתו. הכול (אפילו העם המצרי) חשים שהשיגו את הטוב שבגדר האפשר. כך פתר יוסף את חלום פרעה לפרעה, דהיינו לשביעות רצונו של פרעה, בלי לוותר על שביעות רצון העם ועל שביעות רצונו של יוסף עצמו.

פרופ' דב לנדאו

המחלקה לספרות עם ישראל והמחלקה לספרות משווה

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע